

Nizami CƏFƏROV

"Altmışınca", yetmişinci və ya "Bir görüşün tarixçəsi"

"Elçin: yazıçının yaradıcılıq yolu" silsiləsindən beşinci yazı

Elçin "Bir görüşün tarixçəsi" kitabı (1977) hər şeydən əvvəl onunla seçilir ki, əvvəlki kitablarında çıxmış hekayələri ilk dəfə buraya daxil edilir; bu, təsadüfi deyil... Çünki həmin hekayələrin, demək olar ki, hamısı artıq müasir Azərbaycan nəsrinin klassik nümunələri idi: "Qatar. Pikasso. Latur. 1968", "Beş çəpəklilik motosikl", "Gümüşü, nərinc, məxmər", "Baladadaşın ilk möhəbbəti", "Oy nağılı"... Və bundan sonra dəfələrlə çap ediləcəkdir... Bu sıraya "Talvar" adlı bir hekayə də əlavə edilmişdi.

Akademik Məmməd Arif Dadaşzadənin xatirəsinə həsr olunmuş "Talvar" hekayəsi yüz yaşlı ağacın xartutun birdən-birə parçalanması ilə olaşdır baş verən hadisələrdən danışır: ağsaqqal Əliabbas kişi xartutun parçalanıb, yetmiş tularının hər tərəfə dağınılmasını böyük bir mərasimə çevirib hotta böyük gəlirini deyir ki, "aş işir bu gün"...
"...Böyük də, kiçik də hamı belə bir yekdil fikrə gəlirdi ki, bu tutun ləzzəti başqa şeydi və heç kim ömründə bu ləzzətdə tut yeməyib. Qonşuların hərəsinə bir-nimçə tut pay getdi, eio bil Əliabbas kişiyə nişan gəlmişdi, şirni paylayırdılar".

Böyük ailəsi - övladları, nəvələri olan Əliabbas kişi usta dülğər idi, toqatıda çıxsa da, dülğərlək atəllərinin həmişə solıqolı saxlayır, gücü çatan işləri görürdü... "Xartutun yüz yaşlı tamam olduğu həmin yay gecəsi Əliabbas kişi bu qərarə gəlirdi ki, atəllərinin ön yaxşısını seçib aparıb satсын... Əsas məsələ burasındaydı ki, bu atəllər yaxşı bir ustaya qismət olmalı idi".

Övladları başlayır Əliabbas kişini məzəmmət etməyə, ancaq başa düşürlər ki, "bir yaxşı usta çıxsa qarşısına ki, bu atəllərə sərraf gözü ilə baxa bilər, qolunda gücü var, ayağında da taqət, pulsuz-zadsız halal edər ona bu çəkici də, mişarı, rəndəni də və başqa nəyi varsa da hamısını"...

Ancaq atəllərinin yiyə duracağı bir adam tapmayıb kor-peşiman evə qaçıdan Əliabbas kişiyə birdən güc gəlir... "Səhəri gün Əliabbas kişi evin qarşı-pəncərəsinə ol gəzdirməyə başladı, sonra həyətin şişibəndini solıqoyu saldı, sonra qonşulara baş çəkdi, sürəhlior tozələndi... və yavaş-yavaş yay keçib getdi, payız başladı".

İş o yere çatır ki, müəllifin bir sıra hekayələrinin, povestlərinin epizodik (ancaq tipik) qəhrəmanlarından olan "qəssab Ağnacəfəlin arvadı Balacaxanın küçə qapıları ağzında dayanıb tum çirtlaya-çirtlaya başına toplaşmış cavan möhəllə qızlarına göz vurub deyirdi:

- Kişi yaman dirilib!.. Bir də gördün səbah özünə cavan bir arvad aib!.. Hər səhər də yorğan-dəşəkənd qalxanda arvadın gözəlirinin altı qap-qara..."

Həmin Balacaxanın Əliabbas kişidən xahiş edir ki, onların qəpəsinin ağzında oturmağın özünə skamyaya düzəlsin, "balaca bir talvarı da olsun... yəyda gün düşməsin üstümünə..."

...Əlbəttə, məsələ onda deyildi ki, Balacaxanın həmin talvarlı skamyada oturub laqırtı verəcəydi, məsələ onda idi ki, Əliabbas kişinin onların bir ləhzəsi də artacağı..."

Skamyaya da, talvarın taxta dirəkliyi də hazırlı olur, birçə günlük iş qalıbmış, ancaq Əliabbas kişi gəco keçirir... "Səhər isə möhəllə görünməmiş bir hadisənin şahidi oldu: Balacaxanın küçə qəpəsi ağzındakı skamyanın üstündə çox yarışıqlı bir talvar vardı."

Bütün möhəllə, qəssab Ağnacəfəlin də, ağlamadan gözəli qızarmış Balacaxanın da, Əliabbas kişinin oğul-uşağı da bu işə heyvət etdilər.

Möhəllənin lap balaca uşaqları arasında belə bir inan vardı və ümumiyyətlə, möhəllədə belə bir şeyə gözəldi ki, Əliabbas kişinin çəkic-mişarı, rəndə-kəlbətini gəco öz-özünə gəlib ustanın yarımçıq qalmış işini qurtarıblar".

Bu və buna bənzər əsərlərini oxuduqca heç bir şübhə etməsən ki, Elçin 70-ci illərdə yalnız "altmışınca"ın yeni ədəbiyyat axtarışlarını davam etdirməklə kifayətlənməmiş, həm də ümumən Azərbaycan (və dünya) ədəbiyyatı tarixi kontekstində möcüzələr yaratmışdır... Və bu möcüzələr hansı "recept"lə yaranmışdır sualına isə tonqidici Elçinin möşür "Hekayə janrı, imkanlarımız və iddianız" məqaləsindəki (1976) aşağıdakı sətirlər cavab verir:

"Hekayə həyatdan gəlməlidir!" - bu çağırış, əlbəttə, yeni deyil, lakin bunu doğuran problem bu gün də Azərbaycan novellasında aktuəldir: uğurlu bir hekayəni oxuyub "hekayə həyatdan gəlməlidir!" - deyirik, - "bax, bu hekayədə olduğu kimi"... Uğursuz bir hekayəni də oxuyub "hekayə həyatdan gəlməlidir!" - deyirik, - "yoxsa ki, bax, bu cür uğursuzluq bəhəddür"...

"Ox kimi birçə" kinopovesti ilk növbədə Elçin yaradıcılığının üslub çoxşaxəliliyini əks etdirən əsər kimi dəyərli..."

"Gəco qarantlıq gəco idi, no Ay işığı vardı, no do ulduz işıldayırdı və qarantlıq elo bil bu saat təkən bu gecənin qarantlığı deyildi, hətün dünyanın qarantlığı idi; eio bil daha heç vaxt gün çıxmıyacağıdı və heç vaxt da işiq deyilən bir şey görünməyəcəkdir!..."

Əlbəttə, kinonun - həddi filmin öz üstünlükləri var (səhəbət bu kinopovest əsasında çəkilmiş möşür "Arxandan vurulan zərbə"dən gədir), ancaq ədəbiyyat tamam başqa şeydir və istedadlı, duyumlu, hər sözümdə möna olan yazıçı təhkiyəsi bir-birini ovov edən on uğurlu kinokadrlırlardan belə miqayisə ediləməyəcək qədər zəngindir..."

Məhəmməd Qəmərtinskinin qatılını tapmaq üçün rayona gələn mühüm işlər üzə müstəntiq Güldüz Korimbəyli rayon prokuroru Dadaşın öz sado (və sonimi) hərəkətlərlə təəcəbləndirir... Güman çox yere gədir, qat-

lin səbəbkən şübhə doğuran hər yerdə axtarılır və bu axtarış prosesində məsələyə bərbəşə dəxli olmayan, ancaq kifayət qədər mürrəkəb insan münasibətləri əsərin predmetinə çevrilir. Və Elçinin yaradıcılığı üçün sosiyyəvi bir cohot özünü burada da göstərir: süjet öz-özündə o qədər do ohomiyətli deyil, ohomiyətli olan həmin süjet məsafəsindəki hadisələrin, zahiri kənarə çıxmalarının adı gözə görünməyən daxili vəhdəti, təhtəlişin assosiasiyaların bütövlüyü və onların həmin vəhdətdə, bütövlüyünün ənalitək dərkdir.

Kinopovest detektiv janrdə qələmə alınsa da, müəllif öz üstünbəna sadiq qalmış, macəraçılıqdan tamamilə uzaq, psixoloji təhtillərə, obrazlara (və obrazlılıqla) zəngin bir əsər yaratmışdır:

"Fəttahın gözəlirindən od-alov töküldürdü, kin-küdrət, qəzəb töküldürdü, eio bil ki, nəçə illərdən bəri üroyində gizincə saxladığı, gizlicə onu yandırıb-yaxan adam boğmağə chitirəsi birdən-birə üzo çıxmışdı və bu alış-yanan chitirəsə dolu gözələrdə indi bir tantona sövqü oynayırdı".

Hotta cinayətkarın zorərsizləşdirilməsi, aləyaxa döyüş epizod - səhənlərində do dil-üstəb sonatkarlığı yüksək siviyyədədir:

"Gündüz Korimbəyli üz-gözünün palçığını silə-silə dikəlib Fəttaha üzəbüz oturdu vo bir-bir prokuror Dadaşlıya, Cabbarova, Həsənzadəyə baxıb:

- Vətərlərdə İlyuxerin köməyə gəlməsinə döndü bu!.. - dedi, sonra Fəttaha baxdı,

səğ olının kosov doymış barmaqlarını ovxaladı. - Güc varmış bunda!.."

Fəttah da iki əli ilə, salavat çevirmiş kimi, üzünü sildi vo:

- Görək gəcoylə başını kusəydim sonin! - dedi. - Qoyun başı kimi! - Ham do bu sözləri elə do sakit dedi ki, bu adam qəssabının həvəsinin doğruluğuna heç kimin şübhəsi qalmadı".

Və beləliklə, çox cinayətlərdə əli olan, rayonda Fəttah adı altında gizlənən Qurd Cəbrayıl işiq edir..."

"Bir görüşün tarixçəsi" povesti "altmışınca"ın yetmişinci illər yaradıcılığının ən sosiyyəvi nümunələrindən biri, bütövlükdə isə Azərbaycan nəsrinin, şəkiz, şəcəvədir... Yəni do "adi adamlar" və onların o qədər do adi olmayan xəyalları, düşüncələri, hərəkətləri, taleləri..."

Povestin birinci hissəsi, müəllifin irəlicədən xülasə etdiyi kimi, "oxucunu Məmmədəğə ilə Məmmədəğanın Ay işığında gümüş kimi ağappaq alüminum örtüklü fərquəno ilə, milyon Səfərlə, Məmmədəğanın möhəllə uşağı Mirzəppə ilə vo nəhəyət, Məmmədəğanın tanış edir, oxucu Məmmədəğaya ilə Məmmədəğanın bir-birlərinə söylədiklərinin vo səyləmədiklərinin şahidi olur".

Məmmədəğaya öz işinin təkəco ustası yox, həm do əşiqidri və Əbşəron kəndlərini bir gözliyi gümüşü fərquəno - soygar TIR-i ilə dolandır... "Və birdən-birə belə bir fikir onu sarsıtdı ki, hərəgah bu saat burada onun başına bir iş gəlsə, heç kimin bundan xəbəri

illərdə

olmaz, bir müddət keçər, bu furqonu başqa birisi sürüb bura gətirər, hamı yenə gəlib nişan atar, amma heç kim yadına salmaz ki, dünyada Məmmədəğa adında bir oğlan vardı"...

Qəhrəmanın (insanın!) öz təklyini, kimsəsizliyini tədricən deyil, birdən-birə anlaması (və bunun nəticəsində narahat olmağa başlaması) motivi Elçinin yaradıcılığında çox müxtəlif ifadə təzahürlərilə ortaya çıxmaqla yalnız ədəbi-bədii deyil, həm də sosial-psixoloji maraq doğurur. Və müəllifə görə, insanın həmin "böhranlı" anlarda hansı qərarı qəbul etməsi onun gələcəyi (və taleyi) baxımından, bir qayda olaraq, həlledici əhəmiyyət daşıyır... Ancaq yazıçı mətləb üstünə başa sataşmaq onun üçün Məmmədəğanın bütün məhəllə tərcümeyi-halı ilə müfəssəl tanış edir ki, bu tanışlıqda ən mühüm "fiqur" məhəllə uşağı Mirzoppadır. Və Mirzoppa pis uşaqdır... "Ən böyük pisliyi ondaydı ki, qorxurdu başqaları onun yaxşı cəhətlərini bilsin; yalan, adama sataşmaq onun üçün elə mötəbər idi ki, qorxurdu məhəllə uşaqları onun yaxşı bir işini eşidib üz döndərsinlər, bütün hörmətini itirsin"...

Mirzoppa uşaqlıqda, yeniyetməlikdə necə idisə, böyüyəndən, evlənəndən sonra da həmin adamdır, daha doğrusu, adam deyil... Onun içkili vəziyyətdə hoqqa çıxartması, zəhlə tökməsi, milisioner Səfərə şillə vurmağı da göstərir ki, heç vaxt ağı başına gəlməyəcək, heç vaxt adamlıqdan payı olmayacaq... Məmmədəğa bir az da dərinə gedib fikirləşir ki, "o həyat ki, sənə verilib, onu görək düz yaşayasan, təmiz yaşayasan və görək elə bir şey olmasın ki, gecə yerinə girib yatmaq istəyəndə səni özündən utandırın; hərgah dünyada bir milisioner Səfər varsa, bu milisioner Səfərin oğlunun adı Naçalnikdirsə, özü də ömründə haram bir tikə yeməyibmə və ürəyi də qoyub gəldiyi dağların yamındadırsa, görək o, bu dənizin sahilində, bu qayaların yanında, bu Ayın işığında haqsız şillə yeməsin"... Mirzoppa belə şeylər düşünə bilməz, onun ağına bu cür fikirlər ömründə gələ bilməz, çünki heyvan kimi şeydir... Ancaq heyvanlıq eləməyin də bir həddi-hüdudu, qoruq-qaytağı var bu dünyada. Ona görə də Mirzoppanı həmin milisioner Səfər tutub saldırır dama. Çünki heyvanlığın (və heyvanın!) yeri oradır...

Məmmədəğanın Məsməxanımıla - Mirzoppanın arvadı ilə tanışlığı no qədər prozaik vəziyyətdə baş versə, ondan qat-qat romantik bir əhval-ruhiyyədə keçir... "Məmmədəğa qarşısında dayanmış bu gülməli qızın dolu sinəsinə, yaraşlıq dizlərinə, yumru topuqlarına, səndəli yalın ayaqlarına baxdı və ürəyindən qəribə bir nigarançılıq keçdi. Çoxdan idi onun ürəyində belə bir nigarançılıq keçməmişdi..."

Məsələ burasındadır ki, həmin hissələr Məsməxanımı da bürüyür... "Məsməxanım çoxdağ idi daha qızarmırdı, o vaxtdan ki, Mirzoppanın evinə gəlmişdi

və indi qızardığını hiss eləyəndə ona elə gəldi ki, dünyada heç bir Mirzoppa yoxdu, heç vaxt ərə getməyib, bütün bunlar hamısı yalandı, yenə də hind kinolarına baxıb ağlayan əvvəlki Məsməxanım idi..."

Məmmədəğa ilə Məsməxanımın hiss, əhval-ruhiyyə "alış-veriş"ini yazıçı həmin hissələrin, əhval-ruhiyyələrin məzmununa, xarakterinə uyğun bir nağıl şiriniylə təsvir edir:

"Dünyada Zuğulba deyilən bir kənddə gözəl bir qız var idi, bu qızın adı Məsməxanımı və bu Məsməxanım ona gərə gilavarı xoşlayırdı ki, gilavar əsəndə dənizlə danışımaq olur, söhbət etmək olur, külək adamın dediyi sözləri aparıb dənizə çatdırır"...

"Bir görüşün tarixçəsi"nin ikinci hissəsində "məlum olur ki, Məmmədəğa ilə Məsməxanımın həmin qəribə yay gecəsindəki gözəlilməz görüşü istər-istəməz onları öz həyat yollarına nəzər salmağa sövq edir; ən qəribəsi isə burasındadır ki, özlərinin bundan xəbəri olmur, yəni xəbərləri olmur ki, əslində, o gecə onları düşündürən ən əsas məsələ dünyada kiminçün və nə üçün yaşamaqlarıdır".

Lakin Məmmədəğa ilə Məsməxanımın arasında yaranan bu ünsiyyət, isnişmə və nəticə etibarilə, "dünyada kiminçün və nə üçün yaşamaqları"ni sövq-təbii qərarlaşdırma qarşısında xüsusilə Məmmədəğa üçün keçilməsi çox çətin olan bir maneə var: "... Tanış-bilişin arvadına tamah salmaq olmazdı; əgər biriylə oturub bir tikə çörək yemənsə, onun arvadı sənin bacındı. Məmmədəğa heç vaxt bu qanunu pozmazdı; məsələ təkcə burasında deyildi ki, bu qanunu pozmaq olmazdı, məsələ burasında idi ki, bu yazılmamış qanun Məmmədəğagilin damarında axırdı, qanına qatılmışdı".

Di gəl Məmmədəğa Məsməxanımın hansı zülmələr çəkdiyini görür, onun Mirzoppa kimi mənasız bir adamın evində arvad yox, əsir olduğuna əmin olur. Məsməxanım isə bu görüşün təsiri altında elə gəlir ki, "Mirzoppa tamam uzaq bir ələmin adamıdır, ona heç bir dəxli yoxdu... Mirzoppanın içməyi də, davaları da, nakişi hərəkətləri də indi ona çox cılız, çox əhəmiyyətsiz, çox məzmunсуz göründü"...

Müəllif öz qeyri-adi hissələrlə dolu qəhrəmanlarını Abşeronun qeyri-adi təbiət mənzərələri, bu mənzərələrdən doğan səhrli, möcüzəli təəssüratlar fonunda təsvir etdikcə düşünürsən ki, bu cür yaşantılar elə bu yerlərdə ola bilər, başqa yerlərdə yox... Onu da düşünürsən ki, böyük istedad, hissiyyatlı, nüfuzedicilə göz həyatın ən adi prozaik materialından çox təsirli, çox ilahi bir poeziya yarada bilər.

Məmmədəğa ilə Məsməxanım, hələ ki, son addımı atmırlar, ancaq oxucuda heç bir şübhə qalmır ki, bu addım atılacaq...

"Məmmədəğa onun əlindən tutub adını çəkəndə Məsməxanım bildi ki, bu saat elə sözlər eşidəcək ki, bu sözlər həmin "no isə"dən xəbər verəcək, bu sözlər həmin qəribə yay gecəsinin büründüyü səhr çatladıb tamam sındıracaq və qız qorxdı, çünki yenə də hər şeyi yadından çıxartmaq istəyirdi - səhr ki hələ açılmamışdı, hələ qalmışdı səhrin açılmasına"...

Məmmədəğa ilə Məsməxanımın bu səhrli gecəsi çox gözəl, çox romantik idi, ancaq bir məsələ vardı ki, gecənin xeyrindənə gündüzün şəri yaxşıdı...